

УДК 323.2

Державна політика історичної пам'яті як чинник консолідації українського суспільства

Г. І. ЛУЦИШИН

Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна, E-mail: l_halyna@ukr.net

Авторське резюме

Розглянуто особливості реалізації державної політики історичної пам'яті як чинника консолідації українського суспільства. В Україні акцентування на розбіжностях у ставленні до трагічних сторінок минулого (голодомор, український визвольний рух) призвело до загострення суспільних конфліктів, поглибило лінії розколів та протистоянь у суспільстві. Наголошується, що політичний контекст національної пам'яті не є лише контекстом внутрішньополітичної боротьби, він поширюється на міждержавні відносини, впливає на прикордонну співпрацю. Доведено, що політика пам'яті має бути скерована на збереження суспільної стабільності, повинна сприяти пошуку інтегративних компонентів суспільного розвитку, знімати з порядку денного надмірну політизацію історичних подій та попереджати загострення суспільних протиріч, узгоджувати регіональне бачення історичного минулого із загальнонаціональним. Із розвитком інформаційних та комунікативних технологій «управління історичною пам'яттю» стає невід'ємною складовою політичного менеджменту, потужним засобом впливу на масову свідомість, інструментом легітимізації державних та наддержавних утворень.

Зазначається, що ставлення суспільства до подій та постатей минулого часто змінюється, найчастіше спільноти коригують своє ставлення для того, щоб мати можливість опертися на нього у вирішенні актуальних завдань сьогодення або реалізації проектів на майбутнє. Колективні уявлення про ключові історичні події слугують основою групової ідентичності і дозволяють членам цієї групи відрізнити себе від інших, позиціонувати себе за принципом «свій/чужий».

Наголошується на важливій ролі та функціях політики пам'яті, яка здатна як сприяти консолідації суспільства навколо загальнозначущих історичних подій, так і збільшити розкол суспільства. Визначаються недоліки та перспективи покращення державного управління у цій сфері.

Ключові слова: державна політика історичної пам'яті, національна свідомість, національна ідентичність, політична нація, міжнаціональні відносини.

Public policy of historical memory as a factor of ukrainian society consolidation

H. I. LUTSYSHYN

National university «Lviv polytechnics», Lviv, Ukraine, E-mail: l_halyna@ukr.net

Abstract

The peculiarities of public policy of historical memory realization as a factor of Ukrainian society consolidation are considered. In Ukraine the focusing on the divergences in attitude toward the tragic pages of the past (Holodomor, Ukrainian liberation movement) has resulted in intensifying public conflicts as well as deepened the fault lines in society. It is marked that the political context of national memory is not only the issue of internal political confrontation. It also affects international relations and transborder cooperation.

It is proved that the policy of memory should be aimed at preservation of social stability, promote the search for consolidation components of social development, remove from the agenda the excessive politicization of historical events, prevent aggravation of social contradictions and reconcile the regional vision of the past with national perspective. The development of information and communication technologies makes «the management of historical memory» an integral part of political management as well as the powerful mean of influence on mass consciousness and the instrument of legitimating of national and supranational authorities.

It is stated that society's attitude toward the events and figures of the past changes frequently. Communities often adjust their attitude in order to be able to rely on it in solving urgent current problems or implementing projects aimed at the future. Collective representation of key historical events serves as a basis of group identity and allows members of the group to distinguish themselves from the others. The shortcomings and prospects for improvement of public administration in this area are defined.

Key words: public policy of historical memory, national identity, national consciousness, political nation, interethnic relations.

Постановка проблеми. Важливу роль у консолідації сучасних політичних націй відіграє спільна історична пам'ять, яка є важливою складовою національної ідентичності та національної свідомості. Державна політика історичної пам'яті почала формуватися з початком незалежності України, вона часто змінювалась,

поєднувала як національні цінності, так і цінності радянської доби. Досвід показує, що державна політика пам'яті в Україні позбавлена системності, цілісності, часто гілки влади діють у розріз одна одній (Президент приймає одні рішення, а Верховна Рада України зовсім інші). Чи не найбільш дискусійними є питан-

© Г. І. Луцишин, 2015

ня, пов'язані із Другою світовою війною, Голодомором, діяльністю Української повстанської армії тощо. Важливим є те, що політика пам'яті повинна бути скерована на збереження суспільної стабільності, сприяти пошуку інтегративних компонентів суспільного розвитку, знімати з порядку денного надмірну політизацію історичних подій та попереджати загострення суспільних протиріч, узгоджувати регіональне бачення історичного минулого із загальнонаціональним.

Актуальність статті зумовлена і тим, що в Україні історичне минуле часто є чинником суспільної напруги, і тому важливим є пошук інтегративних та консолідуючих ідей, попередження виникнення нових ліній «розколів» та протистоянь. Аналізуючи проблему історичної пам'яті та її роль у процесі національної консолідації, варто враховувати і те, що політичний контекст національної пам'яті не є лише контекстом внутрішньополітичної боротьби, він поширюється на міждержавні відносини, впливає на прикордонну співпрацю. Сучасне українське суспільство є вкрай неконсолідованим, що можна простежувати на всіх рівнях суспільного життя – на рівні політичних еліт, домінуванні регіональної ідентичності над ідентичністю загальнонаціональною, сучасної мовної політики та національної ідентичності загалом. Національну роз'єднаність можна пояснити і тим, що Україна отримала у спадок багато проблем, які ускладнюють досягнення національної консолідації. Зокрема, це історичний розвиток регіонів України у складі різних країн, етнокультурна та мовна фрагментованість, конфесійна гетерогенність, різні зовнішньополітичні орієнтації регіонів, значні соціально-економічні розбіжності між ними, використання міжрегіональних відмінностей у політичних технологіях, слабкість політичних та соціальних інститутів.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання історичної пам'яті сьогодні є предметом досліджень у різних галузях наук, зокрема, історії, політології, соціології, етнополітики, філософії тощо. Серед учених, які аналізували проблему історичної пам'яті, варто виокремити праці Я. Грицака, Ю. Зернія, І. Кресіної, Л. Нагорної, П. Нора, В. Полянського, М. Рябчука, Ю. Шаповала, Г. Касьянова, В. Кравченка, О. Міллера, М. Хальбакса та ін.

Поняття «історична пам'ять» часто отожднюють із такими категоріями, як «національна пам'ять», «історична свідомість», «історична культура» тощо. Безперечно, що, розглядаючи категорію «історична пам'ять» важко дати однозначне трактування, зокрема науковці часто розглядають історичну пам'ять як спосіб збереження та трансляції минулого; як індивідуальна пам'ять про минуле нації чи народу; як колективна пам'ять про минуле; як важлива складова самоідентифікації індивіда, соціаль-

ної групи і суспільства в цілому тощо. Представники теорії націй та націоналізму розглядають історичну пам'ять як ключовий чинник становлення сучасних держав-націй.

Серед теоретиків «історичної пам'яті» варто виокремити М. Хальбакса, який розглядає історичну пам'ять як уявлення соціуму про своє минуле і особливу роль відводить соціальному контексту історичної пам'яті. Особливу увагу у вивченні державної політики історичної пам'яті приділяє Ю. Зерній, який розглядає еволюцію державної політики пам'яті в Україні [2].

Мета дослідження – проаналізувати державну політику пам'яті в Україні та розкрити її вплив на процес національної консолідації українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Історична пам'ять народу не є абстрактною категорією, вона включає спогади про свої витоки, про історичне становлення етносу, про видатні постаті нації. Особливу роль відіграють мова, традиції, звичаї, цінності, народна творчість, соціально-історичні образи. В Україні акцентування на розбіжностях у ставленні до трагічних сторінок минулого призвело до загострення суспільних конфліктів, поглибило лінії розколів та протистоянь у суспільстві. Історичний досвід свідчить, що ставлення суспільства до подій та постатей минулого не є незмінним, найчастіше спільноти коригують своє ставлення для того, щоб мати можливість опертися на нього у вирішенні актуальних завдань сьогодення або реалізації проектів на майбутнє. Колективні уявлення про ключові історичні події слугують основою групової ідентичності і дозволяють членам цієї групи відрізнити себе від інших, позиціонувати себе за принципом «свій/чужий».

Важливу роль відіграє державна політика історичної пам'яті – діяльність органів державної влади щодо збереження, зміцнення історичної пам'яті через місця пам'яті, комеморативні церемонії, музеї, підручники тощо. Ю. Шаповал наголошує, що «найчастіше «політика пам'яті» розглядається як засіб підтримання політичними засобами «надчутливості» соціуму до його травматичного досвіду» [10]. Політика пам'яті повинна бути спрямована на консолідацію політичної спільноти, адже вона апелює не лише до національної ідентичності, але і творить її, виступає потужним інструментом для управління настроями суспільства. Українська дослідниця О. Трегуб наголошує, що історична колективна пам'ять завжди присутня у національній свідомості індивідів та груп, визначає горизонти національного розвитку, впливає на формування державної політики, повсякчас супроводжує націю, адже втрата пам'яті тотожна втраті національної свідомості, зникненню нації [9, с. 29].

Ефективність державної політики зале-

жить від рішень, які приймають президент, парламент, уряд та інші державні інституції, які повинні враховувати позицію громадянського суспільства, історичне минуле, національну структуру суспільства. Практика показує, що рішення, які стосуються історичної пам'яті повинні відповідати інтересам громадянського суспільства в цілому, а не ініціюватися лише окремими політичними партіями. У даному контексті важливою є теорія відомого французького історика П. Нора про «місця пам'яті», зокрема, він пише про те, що «історія не повинна бути слугою політичної кон'юнктури, її не можна писати під диктовку. У вільній державі ні одна політична сила не вправі присвоїти собі право встановлювати історичну істину і обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання» [8, с. 45]. Також вчений наголошує, що колективна пам'ять репрезентується у так званих місцях пам'яті, які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується пам'ять суспільства. Також на переконання французького вченого, вивчаючи зміну пам'ятних місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи. Однак місця здатні виконувати функцію увічнення пам'яті лише за умов, якщо люди про це піклуються. Найчастіше науковці виділяють такі «місця пам'яті» – особистісні, локальні, регіональні, загальнонаціональні, міждержавні. Безперечно, що спонтанної історичної пам'яті немає, а значить потрібно створювати архіви, потрібно відзначати річниці, організовувати святкування.

Відомий дослідник етнополітичних проблем Е. Сміт наголошував на прикладному, консолідаційному значенні комеморативних практик для кожного суспільства. «За допомогою парадів, церемоній, святкування річниць, щоразу утверджуючи ідентичність і єдність, нагадують громадянам про їхні культурні зв'язки та політичну спорідненість» [5, с. 168]. І це повинні робити інститути громадянського суспільства та інститути влади. З цього виходили автори проекту «Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року», наголошуючи, що політика держави має ґрунтуватися на ідеї консолідації всіх українців, незалежно від місця проживання, походження і покоління, з метою забезпечення загальнонаціональної консолідації на принципах зміцнення української національної ідентичності, об'єднання світового українства навколо ідеї національного відродження і гідного утвердження української нації в сучасному світі, посилення ролі закордонних українців у процесах євро- та євроатлантичної інтеграції України. Об'єднаний потенціал української культури має стати потужним чинником національної ідентичності і єдності соціуму, що

у суспільній свідомості має утверджуватись сприйняттям української культури як сукупності культур всіх національних меншин та етнічних груп, інтегрованих у єдиний культурний організм [6, с. 16].

Із розвитком інформаційних та комунікативних технологій управління історичною пам'яттю стає невід'ємною складовою політичного менеджменту, потужним засобом впливу на масову свідомість, інструментом легітимізації державних та наддержавних утворень. Як наголошує український дослідник І. Кресіна, «...історична пам'ять має стати головним змістом творення національної, соціально згуртованої держави і фундаментом її стабільності. Ґрунтуючись на політичній концепції нації, історична пам'ять є прийнятною для всіх етнічних груп країни. Також етнонаціональна пам'ять має стати стрижнем формування і функціонування національної самосвідомості в цілому. Етнонаціональна пам'ять мусить забезпечити консолідаційні процеси в суспільстві – між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між політичними партіями і рухами» [3, с. 145].

Результати багатьох соціологічних досліджень, проведених за останні роки в Україні, свідчать, що українці виявляють значний інтерес до історичного минулого. Як вказують автори монографії «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості», сьогодні спостерігаємо неоднозначне ставлення українців до відомих історичних постатей та окремих історичних подій. Наприклад, для мешканців східних і південних областей важливими є такі історичні події – Переяславська рада, революція 1917 року, Сталінградська битва. У західних областях серед визначних подій виділяють національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, Голодомор, національно-визвольну війну УПА [5, с. 239].

Важлива роль також належить формуванню об'єднувальних критеріїв не лише за політичним, але й за економічним, соціальним, культурним аспектами. Ще на початку 1990-х років Роберт Патнам у відомому дослідженні «Становлення демократії. Громадянські традиції в сучасній Італії» довів вплив історичної спадщини, соціальних традицій на розвиток регіонів та взаємну довіру в суспільстві [7, с. 79].

Більшість українських науковців сходяться на тому, що єдине трактування спільної української історії неможливе, непотрібне і шкідливе, адже примусове зведення до єдиного трактування може призводити до фальсифікації історії. О. Міллер, аналізуючи ситуацію співіснування двох українських ідентичностей пише, що «дуалізм ідентичностей в сучасній Україні є тимчасовим явищем і обидві сторони (західні та східні українці) дивляться одна на одну як на «чужих», як на дзеркало загрози. Ситуація

такого дуалізму ідентичностей ненормальна, тимчасова і повинна бути вирішена перемогою якоюсь однією з цих ідентичностей в масштабі всієї України» [4, с. 84].

Разом з тим, аналіз результатів ряду соціологічних досліджень свідчать про те, що в Україні прослідковується втома від «війни пам'яті». За словами професора Ярослава Грицака, сьогодні в Україні існує суспільне замовлення на примирення: «Є змученість станом війни. Тому що ми розуміємо: ніхто не виграє, а програємо всі разом. Український успіх – це примирення носіїв різної історичної пам'яті. Завдання номер один – випрацювати модель такого порозуміння. Тим паче, що ситуація України не є унікальна. Багато держав мали історію розколотого суспільства, яке вело війну довкола пам'яті. Ті нації, які цю хворобу затягують, скочуються у ранг третьорядних» [1].

Регіональні розходження у сприйнятті та трактуванні історичного минулого можна пояснити наслідуванням у суспільстві тих чи інших традицій, а також віковими особливостями. Наприклад, згідно з результатами всеукраїнського опитування, кожен десятий громадянин України (9,9 %) вважає 7 листопада найбільшим святом, а понад чверть опитаних (27 %) – таким самим святом, як нинішні офіційні свята. Для половини населення України (51 %) цей день є звичайним днем, а 7,4 % респондентів сприймають його як день пам'яті жертв комуністичних репресій. Решта опитаних не визначилися з відповіддю [5, с. 137].

Особлива роль у процесі національної консолідації суспільства покладена на такі державні інститути, як політична влада, політична еліта, державні лідери, вибори тощо. Однак сьогодні чи не найбільшою проблемою діяльності державних інститутів є те, що вони не мають візії щодо національної консолідації українського суспільства. Тому важливим є активізація інституційних ініціатив як локального, так і загальнонаціонального масштабу. Потрібні інститути, які дають уроки українському суспільству суспільної відповідальності, посилюють горизонтальні зв'язки – горизонтальна консолідація, що базується на довірі.

Державна політика у розвитку національної консолідації має бути динамічною і зорієнтованою на створення сприятливого як внутрішньополітичного так і зовнішньополітичного середовища. Однак розбіжність інтересів етнічних груп у межах єдиної держави часто породжує дестабілізацію громадського та політичного життя і створює умови для конфліктів та протистоянь. Як показує світовий досвід, досягнути успішного розвитку політичної нації, гармонізації міжетнічних відносин можна лише проведенням послідовної демократичної державної етнополітичної політики.

Сьогодні процеси формування і консолідації української нації залежать від багатьох чинників, зокрема, розвитку соціальної структури, мовно-культурної ідентичності, утвердження української національної ідеї й етнополітичної ідентичності тощо. Практика свідчить, що національна консолідація може підтримуватись як матеріальними, так і духовними чинниками. Рівень національної консолідації суспільства залежить і від консолідації політичної еліти, яка повинна сприяти впровадженню консолідаційних засад, спрямованих на подолання існуючих регіональних, культурних, соціальних та геополітичних розбіжностей з метою формування єдиної політичної нації та стабільного суспільства. Оскільки сучасна українська політична еліта є неконсолідованою, закритою, недемократичною, це негативно впливає на розвиток національної консолідації суспільства загалом. Основними засобами консолідації політичної еліти є компроміс та консенсус, а ефективною формою консолідації еліти є створення парламентських коаліцій, які базуються на міжелітному консенсусі щодо загальних напрямів розвитку держави. Консолідуючий потенціал політичної еліти значною мірою залежить від інституційних факторів – законодавчо закріплених норм, принципів та офіційних інститутів, в межах яких діє еліта, а також наявності консенсусу щодо стратегічних питань суспільного розвитку. Важливу роль відіграють політичні ідеї, які генерує і впроваджує політична еліта з метою розвитку національної консолідації суспільства.

Загалом процес національної консолідації є багатомірним і тривалим. Об'єктивними індикаторами консолідації можуть бути рівень стабільності соціально-економічного і політичного розвитку, а також зближення параметрів в ідеологічній і мовно-культурній сферах різних регіонів країни тощо. Аналізуючи сучасний розвиток українського суспільства, можна спостерігати так звану «пасивну консолідацію», коли в суспільстві формується «пасивний» патріотизм, люди багато критикують, але не готові діяти в інтересах певних національних цінностей та ідей. Практика показує, що часто досягти згоди на локальному рівні (наприклад, на рівні окремого етноregionу) набагато простіше, ніж на загальнонаціональному рівні. Варто наголосити, що «негативного» консенсусу (критики, несприйняття політичних норм) досягти набагато простіше і легше, ніж позитивного. Проте, як зазначає Ю. Тищенко, уявлення про «спільні цінності» може мати парадоксальний характер, адже існує спокуса нав'язування загальних правил «соціокультурної» гри та поведінки більшості стосовно меншості й навпаки. Тобто під виглядом процесів консолідації та побудови «громадської нації» можуть бути відкинуті цінності традиційних суспільств, які здатні суперечити демо-

кратичним та ліберальним цінностям [7, с. 10].

На жаль, проблема роз'єднаності та де-інтеграції, перед якою постала Україна, не вирішується, політична еліта не використовує націєоб'єднувачого потенціалу та ігнорує завдання соціально-політичної консолідації суспільства. Тому в українському суспільстві розбалансована ціннісно-нормативна система, загострюються міжнародні відносини. Втрата історичної пам'яті, її деформація дезорієнтують суспільство, породжують песимізм та конфліктність.

Висновки. Практика показує, що легковажне ставлення до політики пам'яті сприяє ризикам та руйнівному впливу на суспільно-політичний розвиток держави. Сьогодні необхідно проводити громадську дискусію навколо складних історичних питань, залучаючи істориків, соціологів, психологів, лінгвістів, культурологів для висвітлення у засобах масової інформації різних підходів до суперечливих історичних подій і фактів, залучати як державні, так і недержавні мас-медіа. Важливими є національно-просвітницькі заходи, які дозволять протистояти негативним зовнішнім впливам на історичну свідомість громадян України. Представники політичної еліти чи не найбільше маніпулюють історичною пам'яттю, а більша частина суспільства перебуває осторонь. Осно-

вними проблемами залишаються низький рівень нормативно-правового забезпечення, низький науково-експертний супровід державної політики пам'яті.

За усі роки незалежності українські політики свідомо і цілеспрямовано використовували феномен історичної пам'яті як знаряддя для маніпулювання суспільною свідомістю, як певну політичну технологію. У колективній пам'яті минуле – це часто клубок деформованих міфів, які безпечні, доки людина не підміняє ними реальність. Сьогодні історія вкрай політизована наука і битва за політично «правильне» трактування тих чи інших подій негативно впливає на розвиток української нації. Визнати минулі трагедії потрібно задля майбутніх перемог і здобутків, задля нового етапу історії. Дуже важливо для України розробити стратегію та тактику національної консолідації, щоб вона не була фрагментарною і ситуативною. Важлива роль також належить формуванню об'єднувальних критеріїв не лише за політичним, але й за економічним, соціальним, культурним аспектами.

Для подальших досліджень важливим питанням є вивчення європейських стандартів «політики пам'яті» і, враховуючи їх особливості, побудова системи громадянської освіти на всіх рівнях.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Грицак Я. Львів має продовжити примирення, аби не стати нацзвіринцем [Електронний ресурс] / Я. Грицак // ЗІК. – 2011. – 23 червня. – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2011/06/23/294998>.
2. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики [Текст] / Ю. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71-76.
3. Кресіна І. Етноси, етнічні групи, нації. Сучасна етнополітика [Текст] / І. Кресіна // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., 2002. – С. 72 – 93.
4. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід [Текст] / За заг. ред. Ю. Шаповала. – К.: ІПЕНД, 2013. – 600 с.
5. Панчук М. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: монографія [Текст] / М. Панчук, В. Євтух, В. Войналович. – К.: ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с.
6. Проект Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року [Текст] // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12). – С. 11-30.
7. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії [Текст] / Л.П. Нагорна. – К.: ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
8. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять [Текст] / П'єр Нора; пер. з фр. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2014. – 272 с.
9. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості [Текст] / О. Трегуб // Магістеріум. Політичні студії. – 2008. – Вип. 31. – С. 25-29.
10. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні [Електронний ресурс] / Ю. Шаповал // Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять», 4-6 грудня 2008 р. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1230112797>.

Стаття надійшла до редакції 13.06.2015

REFERENCES:

1. Gryczak Ya. Lviv maye prodovzhyty prymyrennya, aby ne staty naczzviryncem (Lviv must to continue reconciliation not to become the national menagerie). Regime to access: <http://zik.ua/ua/news/2011/06/23/294998>.
2. Zernij Yu. Istorychna pamyat yak obyekt derzhavnoyi polityky (Historical memory as the object of public policy). *Strategichni priorytety*. 2007, No. 1, pp. 71-76.
3. Kresina I. Etnosy, etnichni grupy, nacyi. Suchasna etnopolityka. Spryyannya poshyrennyu tolerantnosti u polietnichnomu suspilstvi (Ethnos, ethnic groups, nations. A modern ethnopoltitics). Kyiv, 2002. 72 – 93 p.

4. Kultura istorychnoyi pamyati: yevropeyskyy ta ukrayinskyy dosvid (The culture of historical memory : European and Ukrainian experience) – Kyiv, 2013, 600 p.
5. *Panchuk M., Yevtux V., Vojnalovych V.* Etnopolitychni procesy v Ukraini: regionalni osoblyvosti: monografiya (Ethno-political processes in Ukraine: regional features: monograph). Kyiv, 396 p.
6. Proekt Kontseptsiyi humanitarnoho rozvytku Ukrainy na period do 2020 roku (The project of Conception of humanitarian development of Ukraine on a period till 2020). Stratehichni priorytety. 2009, No. 3 (12), pp.11-30.
7. *Nagorna L.P.* Istorychna pamyat: teorii, dyskursy, refleksiyyi (Historical memory: theories, discourses, reflections). Kyiv, 2012, 328 p.
8. Nora Pyer. Teperishnye, naciya, pamyat (Present, nation, memory). Kiev, 2014, 272 p.
9. *Tregub O.* Istorychna pamyat yak zasib mobilizaciyi nacionalnoyi svidomosti (Historical memory as a methods of national consciousness mobilization). Magistsrium. *Politychni studiyi*. Vol. 31, pp. 25-29.
10. *Shapoval I.* Polityka pamyati v suchasnij Ukraini. Materialy dopovidi na Mizhnarodnij naukovij konferenciyi «Geopolityka, prymyrennya ta pamyat, 4-6 grudnya 2008 (The politics of memory in the modern Ukraine. Materials of lecture at the International scientific conference of «Geopolitics, reconciliation and memory», December, 4-6, 2008). Regime to access: <http://khpg.org/index.php?id=1230112797>.

Луцишин Галина Іванівна – доктор політичних наук, професор
Національний університет «Львівська політехніка»
Адреса: 79000, м. Львів, вул. С.Бандери, 12
E-mail: l_halyna@ukr.net

Lutsyshyn Halyna Ivanivna – doctor of political sciences, Full Prof.
National university «Lviv polytechnics»
Address: 12, S. Bandera Str., Lviv, 79000, Ukraine
E-mail: l_halyna@ukr.net